

University of Groningen

Klein links en de nieuwe sociale bewegingen

Brinkman, M.; Freriks, B.; Voerman, Gerrit

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1990

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Brinkman, M., Freriks, B., & Voerman, G. (1990). Klein links en de nieuwe sociale bewegingen. In G. Voerman, & A. Lucardie (editors), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989* (blz. 163-188). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

KLEIN LINKS EN DE NIEUWE SOCIALE BEWEGINGEN

door M. Brinkman, B. Freriks en G. Voerman

1. inleiding

In mei 1989 kwamen CPN, PSP, en PPR overeen om samen met 'onafhankelijke' kandidaten onder de naam Groen Links de verkiezingen voor de Tweede Kamer in te gaan. Op de valreep werd de EVP bij dit akkoord betrokken. Aan dit samenwerkingsverband was bijna tien jaar van soebatten voorafgegaan.¹ Na de zware nederlaag van CPN, PPR en in mindere mate PSP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 was het onderwerp van klein linkse samenwerking langzamerhand op de agenda gekomen. De discussie die niet permanent maar wel regelmatig werd gevoerd, riep binnen de betrokken partijen grote weerstanden op. Aanvankelijk kwamen CPN, PSP en PPR niet verder dan lijstverbindingen. Na een tweede zware verkiezingsnederlaag in 1986 die CPN en EVP de kop kostte, werd in 1989 uiteindelijk voor verdergaande samenwerking in de vorm van Groen Links gekozen. Dit samengaan zal uiteindelijk moeten resulteren in een nieuwe politieke formatie, waarna de oude partijen waarschijnlijk worden opgeheven.

Bij deze toenadering tussen de klein linkse partijen hebben nieuwe sociale bewegingen zoals de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging die in de jaren zeventig en tachtig een grote vlucht namen, mede een rol gespeeld. Op gezette tijden werd vanuit deze hoek op samenwerking tussen CPN, PPR en PSP aangedrongen. Ook waren deze bewegingen vaak

trefpunt voor delen van de klein linkse achterban, die elkaar in acties voor bijvoorbeeld legalisering van abortus, voor sluiting van kerncentrales of bij protesten tegen de plaatsing van kernraketten tegen kwamen.

Tenslotte lijken de nieuwe sociale bewegingen door aandacht te vragen voor nieuwe of tot dan toe onderbelichte, vaak immateriële thema's mede te hebben bijgedragen aan de programmatieke convergentie van CPN, PSP en PPR. In het onderstaande zal hierop nader worden ingegaan. Daarbij wordt - hoofdzakelijk aan de hand van verkiezingsprogramma's en congresuitspraken - de ontwikkeling van de denkbeelden van PPR, PSP en CPN nagegaan op de terreinen waarop de vredes-, vrouwen-, milieu- en anti-kernenergiebewegingen actief zijn.

Het is hier in eerste instantie niet de bedoeling een causale relatie te construeren waarbij de sociale bewegingen als ideeënleverancier van klein links worden beschouwd. Hoewel dit op sommige punten wellicht het geval is geweest, lijkt op andere terreinen een meer autonome gedachtenvorming waarschijnlijk. Per slot van rekening lijken PSP, PPR en - later - CPN enerzijds en de nieuwe sociale bewegingen anderzijds min of meer uit hetzelfde nest te komen, hetgeen het simultaan opduiken van bepaalde issues in de hand werkt. Partij en beweging zijn immers beide in aanzienlijke mate beïnvloed door de ingrijpende sociaal-economische, culturele en politieke veranderingen in de jaren zestig en recruterende waarschijnlijk hun aanhang grotendeels uit de met die veranderingen samenhangende nieuwe sociale middenklasse.²

In het onderstaande zal eerst worden stilgestaan bij de veranderingen in de jaren zestig. Daarna wordt in vogelvlucht een overzicht gegeven van de hierboven genoemde sociale bewegingen en hun organisatorische samenwerking met klein links. Vervolgens zal de opstelling van CPN, PSP en PPR tegenover deze bewegingen worden weergegeven, waarna de ontwikkelingen in het denken van deze partijen over vraagstukken als milieu, kernenergie, vrouwenemancipatie en internationale veiligheid aan de orde komen.

2. de jaren zestig

In de loop van de jaren zestig veranderde de Nederlandse samenleving ingrijpend. Met de voortdurende economische groei deden welvaartsstaat en massaconsumptie hun intrede. Mede door de toenemende secularisatie, individualisering en de opkomst van de televisie kwam de ontzuiling op gang. Lijdzzaamheid maakte plaats voor activisme; politisering en de aandacht voor materiële kwesties verschoof tot op zekere hoogte naar 'postmateriële' zaken als milieu, zelfontplooiing en vrouwenemancipatie.³ Het maatschappelijk draagvlak hiervoor werd gevormd door de opkomende nieuwe middenklasse.

Deze ontwikkelingen gaven mede ruimte voor de opkomst van de vrouwen-, vredes-, milieu- en anti-kernenergiebeweging. Daarnaast beïnvloedden zij de PvdA, PSP en PPR. De gedachte won terrein - in Nederland evenals in vele andere Westeuropese landen - dat de samenleving radicaal gedemocratiseerd en de heersende mentaliteit ingrijpend veranderd moest worden door acties 'van onderop'. Deze ideeën vonden vooral weerklank in de nieuwe sociaal-culturele middengroepen (studenten, onderwijzers, welzijnswerkers en dergelijke), waaruit linkse partijen en sociale bewegingen hun aanhang meer en meer recruteerden.

3. nieuwe sociale bewegingen

Aan het einde van de jaren zestig kwamen een groot aantal actiegroepen op die zich roerden op immateriële terreinen als vrede, milieu, kernenergie, huisvesting, emancipatie en dergelijke. Pluriformiteit zowel wat betreft actievorm als maatschappijvisie was een belangrijk kenmerk van deze 'nieuwe sociale bewegingen'. De actoren waren vooral afkomstig uit de zogenaamde nieuwe middenklasse.⁴ In deze paragraaf wordt in kort bestek een overzicht gegeven van de hoofdstromen binnen de vredes-, milieu-, anti-kernenergie- en vrouwenbeweging.

De milieubeweging, ontstaan in de loop van de jaren zestig, kreeg met het Rapport van Rome uit 1972 de wind in de zeilen. In dit rapport werd gepleit voor grenzen aan de econo-

mische groei, omdat anders de "bevolkings- en produktiegroei zou stagneren door schaarste aan voedsel en natuurlijke hulpbronnen en door milieuvervuiling".⁵ De milieugroeperingen hielden zich veelal bezig met bewustmaking (onder andere door acties), politieke pressie en het formuleren van alternatieve economische scenario's.

De milieubeweging enerzijds en de PPR en PSP anderzijds stonden aan het begin van de jaren zeventig aan de basis van de anti-kernenergiebeweging. Na aanvankelijk actie te hebben gevoerd tegen de kweekreactor in het Westduitse Kalkar richtte de aandacht zich later vooral op sluiting van de ultra-centrifugefabriek (UCN) in Almelo en de kerncentrales in Borssele en Dodewaard. Na verloop van tijd groeiden de meer gematigde en radicale delen van de beweging uit elkaar. Uit de radicale stroming ontstond de Dodewaard-Gaat-Dicht beweging, die zich op het principe van de basisdemokratie organiseerde en gebruik wilde maken van het blokkade-middel.

De vredesbeweging is zonder twijfel de sterkste beweging geweest in Nederland. Door het samengaan van vredesgroepen, politieke partijen en vakbonden had ze een groot maatschappelijk draagvlak. De 'nieuwe' vredesbeweging kende haar oorsprong in de jaren zestig. In die tijd kregen anti-militarisme en vredesdenken meer aandacht van de kerken. In 1977 leidde dit tot de campagne van het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) 'Help de kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland'. De CPN startte tezelfder tijd een eigen actie, 'Stop de neutronbom'. Hoogtepunten voor de vredesbeweging waren de massale demonstraties aan het begin van de jaren tachtig tegen de plaatsing van kruisraketten.

De 'tweede' feministische golf kwam in Nederland tegen het eind van de jaren zestig op gang. Vrouwen kwamen in verzet tegen hun achterstelling op allerlei gebied. Vooral de werkgroep Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) en de socialistische actiegroep Dolle Mina timmerden aan de weg. Vrije abortus werd een belangrijke eis, waartoe het comité Wij Vrouwen Eisen in 1974 werd opgericht. Later kwamen binnen de vrouwenbeweging bewustwording en verandering van de eigen

directe leefomgeving hoog op de agenda te staan.

4. de opstelling van PSP, PPR en CPN ten aanzien van de nieuwe sociale bewegingen

4.1 PSP

'New Left' had in de jaren zestig op de PSP haar stempel gedrukt. De partij, in 1957 voortgekomen uit de vredesbeweging en groepjes 'dakloze' socialisten, legde naast ontwapening steeds meer de nadruk op zelfbestuur, culturele bevrijding en milieubehoud. De waarde die de PSP daarbij aan directe actie toekende ging gepaard met een afkeer van bestuursverantwoordelijkheid. Niet alleen door haar programmatische opstelling, maar ook door de strategische stellingname was de PSP al in een vroeg stadium ontvankelijk voor de nieuwe sociale bewegingen.

Volgens de politicoloog Lucardie werd "de 'New Left' orientatie... vastgelegd in het Analyse en Beleidsplan en het verkiezingsprogram van 1971".⁶ In dit plan werd de PSP een 'bundelende' taak bij de opkomende bewegingen toegedicht. De PSP moest zich ontwikkelen tot een "terugkoppelingsinstituut, waar al haar leden en sympathisanten die actief op verscheidene terreinen samen met anderen werkzaam zijn, op kunnen steunen."⁷ Een jaar later stelde het partijbestuur voor om op de terreinen waarop sociale bewegingen actief waren, themagroepen in te stellen waardoor een voortdurende wisselwerking kon plaatsvinden tussen de "praktische strijdervaring aan de basis" en de "algemene maatschappij-analyse en socialistische strategie."⁸ Pas in 1975 werd de uitvoering van deze voorstellen ter hand genomen. De themagroepen werden opgericht en het partijbestuur werd uitgebreid met een aantal politiek secretarissen, die doorgaans actief waren in sociale bewegingen.

Ook in latere jaren bleef de PSP aan de sociale bewegingen een vooraanstaande rol toekennen. In 1983 werd een strategiestuk aangenomen waarin deze bewegingen werden beschouwd als "de belangrijkste kracht voor maatschappijverandering." Ver-

sterking van de linkse en progressieve sociale bewegingen zou "de hoogste prioriteit in de PSP-strategie" moeten hebben. Tevens werd aangegeven wat de taak van de PSP ten opzichte van sociale bewegingen moest zijn, namelijk "de verbanden tussen de verschillende vormen van verzet tegen kapitalisme, patriarchaat en bewapening duidelijk (te) maken, en om te werken aan het leggen van dwarsverbindingen tussen de verschillende sociale bewegingen."⁹

De PSP deed deze uitpraken overigens op een moment dat de sociale bewegingen over hun hoogtepunt heen waren. Toch zou de PSP nog regelmatig het belang van de sociale bewegingen voor maatschappijverandering beklemtonen. Zo sloot het verkiezingsprogramma van 1986 de mogelijkheid uit dat structurele veranderingen slechts via een parlementaire meerderheid van bovenaf konden worden afgedwongen. "Een werkelijke democratische maatschappelijke ordening... is gebaseerd op democratische machtsvorming van mensen zelf, in buurten en bedrijven, in vrouwen- en vredesbeweging, enzovoort. Daarom legt de PSP haar hoogste prioriteit bij het versterken van linkse sociale bewegingen, die gestalte geven aan de tegenmachtsvorming van onderop." ¹⁰

4.2 PPR

De in 1968 van de KVP afgesplitste PPR sloeg na haar oprichting eveneens de richting van 'New Left' in. Naast de sociaal-economische belangen van de 'maatschappelijke achterhoede' waren democratisering, zelfbeheer, milieubescherming en ontwikkelingssamenwerking op de voorgrond tredende issue's, later aangevuld met thema's als kleinschaligheid, zelfontplooiing, bewustwording en dergelijke. In 1973 werden door het partijcongres vier werkterreinen afgebakend waaraan de PPR prioriteit verleende: vrede; democratisering van de economische orde; milieu en welzijn.¹¹ Overeenkomstig deze indeling werden vier themagroepen in het leven geroepen, die zich met deze onderwerpen bezighielden.

De PPR beschouwde zichzelf als een "aktiepartij die mentaliteit

en maatschappelijke structuren wil veranderen"¹² en onderstreepte deze instelling door partijafdelingen 'actiecentra' te noemen. Daarbij erkenden de radicalen van meet af aan het belang van buitenparlementaire actie. Het congres van 1968 beschouwde deze als "een welkome aanvulling op de bestaande democratische rechten",¹³ zij het dat dergelijke acties wel geweldloos dienden te zijn.

Aan het begin van de jaren zeventig kwamen de sociale bewegingen nadrukkelijker in beeld. De PPR nam zich in 1971 voor "de politieke vormgever te worden van een meeromvattende hervormingsbeweging", waarbij voorrang werd gegeven aan "vredespolitiek en leefmilieu".¹⁴ Deze buitenparlementaire oriëntatie ging vergezeld van een bestuurlijke instelling. Zo maakte de partij van 1973 tot 1977 deel uit van het kabinet-Den Uyl. Deze dualistische opstelling kwam tot uitdrukking in de van ex-Provo Roel van Duijn overgenomen 'twee handen'-strategie, die directe actie combineerde met parlementaire hervormingen. Anders dan de PSP, die vooral de nadruk legde op de buitenparlementaire component, zag de PPR beide als gelijkwaardig. "Eén van die handen afkappen, zou de partij verlammen", zo meende het partijbestuur in de nota De PPR in de jaren tachtig; "de kunst is, beide handen tegelijk sterk te maken".¹⁵ Hoewel de PPR in deze nota haar verwantschap uitsprak met "de Derde Wereldbeweging, de Vredesbeweging, de Emancipatiebeweging en de Ekologische beweging" gaf men evenals in 1971 prioriteit aan de vredes- en milieuproblematiek.¹⁶

Aan het begin van de jaren tachtig, met de bloei van de buitenparlementaire bewegingen en het vervagen van het perspectief op het Catshuis, leek de PPR wat meer op te schuiven in de richting van de PSP. Dit bleek onder andere op het partijcongres dat zich in 1981 over de buitenparlementaire actie boog. In diezelfde tijd meende het partijbestuur dat het parlement "niet de voorhoede vormt in het proces van maatschappelijke verandering", maar slechts "sluitstuk".¹⁷ De samenleving zou alternatieven aandragen, en hierin school voor de PPR het belang van buitenparlementaire actie. Dit proces werd versterkt

door het besluit van de regering om op termijn nieuwe Amerikaanse kernwapens op Nederlands grondgebied te stationeren. Onder invloed hiervan ging de PPR zich beraden over burgerlijke ongehoorzaamheid.¹⁸

Wanneer de sociale bewegingen een stap terug doen, lijkt ook de buitenparlementaire oriëntatie van de PPR enigszins te verzwakken. Andere discussies eisen de aandacht van de partij op: de samenwerking met CPN en PSP; de - steeds groener wordende - ideologische kleur van de partij (in 1983 sprak de partij zich uit voor een 'rood-groene' koers); en de nieuwe 'vrolijk linkse' beeldvorming. Het begrip 'twee handen'-theorie raakte op de achtergrond, ofschoon de verbondenheid met het "maatschappelijk verzet" overeind bleef.¹⁹

4.3 CPN

In tegenstelling tot PPR en PSP stond de CPN aan het begin van de jaren zeventig geheel in de traditie van 'Old Left'. Op haar verlanglijstje stond de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeiders centraal; 'post-materiële' zaken waren er vrijwel niet op te vinden. Daarbij verschilden de drie partijen organisatorisch nogal van elkaar: waren PSP en PPR in hoge mate gedemocratiseerd, de CPN was van oudsher centralistisch en stalinistisch georganiseerd.

Ook de dualistische 'New Left' strategie die PSP en PPR aanhingen, werd door de communisten niet gedeeld. In navolging van Lenin beschouwde de CPN zich als de bewuste voorhoede van de arbeidersklasse in de klassenstrijd. Deze leidende rol impliceerde dat maatschappelijke bewegingen als vakbond of vredesbeweging van secundair belang waren en ondergeschikt aan het partijbelang. Deze bewegingen waren vooral nuttig in hun functie van 'transmissieriem' tussen partij en arbeidersklasse. De acties die zij voerden waren niet meer dan een deelstrijd binnen de alomvattende klassenstrijd tussen arbeid en kapitaal.

Het door de zware nederlaag bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1977 op gang gekomen vernieuwingsproces veranderde

deze opstelling. Met het afscheid van het stalinistische erfgoed maakte geleidelijk aan het gedachtengoed van 'New Left' zijn opwachting. Dit resulteerde onder andere in een herwaardering van de nieuwe sociale bewegingen, waarbij de traditioneel-annexionistische opstelling langzamerhand werd verlaten.

Het nieuwe strategische concept dat door de CPN op het 26ste partijcongres in januari 1978 werd ontvouwd, richtte zich op coalitievorming met als uiteindelijk doel progressieve machtsvorming. Daarbij werden de 'democratiseringsbewegingen' - zoals de bewegingen in het CPN-jargon werden genoemd - als bondgenoten aangemerkt, die in onderlinge samenwerking in de buitenparlementaire akties deze machtsvorming moesten voorbereiden. Hoewel de CPN de bewegingen nu als partners leek te beschouwen, bleven zij nog wel dienstbaar aan de strijd van de arbeidersklasse.²⁰

Eind 1981 verscheen het ontwerp-partijprogram van de CPN.²¹ Hierin waren de leninistische contouren van de CPN vervaagd. Het marxistische leerstuk van de centrale positie van de klassenstrijd bleef echter onverkort gehandhaafd. De ondergeschiktheid van de sociale bewegingen had plaats gemaakt voor een meer tweeslachtige opstelling: op strategisch niveau werden zij autonoom verklaard, maar in ideologisch opzicht 'ingepast' in de klassenstrijd. "Het is duidelijk dat nieuwe krachten in de klassenstrijd zijn getreden", zo stelde het ontwerp. Deze "massale bewegingen voor progressieve, democratische, vredelievende en sociale doeleinden" werden door de CPN ondersteund zonder ze te willen "kanaliseren, te dirigeren of te manipuleren".²² De bewegingen werden nadrukkelijk beschouwd als partners in het bondgenootschap dat moest leiden tot progressieve machtsvorming en waartoe ook sociaal-democraten, radicalen en pacifisten werden uitgenodigd. Van de 'leidende rol' die de CPN zich eerder vaak toedichtte was nu nog maar een schim over: de partij wilde slechts als 'bindende kracht' optreden.

In het partijprogram Machtsvorming voor een socialistisch Nederland, dat in februari 1984 door het partijcongres werd vastgesteld, werden partij en beweging letterlijk gelijkwaardig

verklaard.²³ Met nadruk stelde de CPN dat zij "elke hiërarchische rangschikking van bewegingen" verwierp. Ook de notie van de klassenstrijd als motor van de geschiedenis werd verlaten. In plaats van één dominerende maatschappelijke tegenstelling werden er diverse erkend, zoals die tussen arbeid en kapitaal, mens en natuur, Noord en Zuid, vrouw en man, hetero- en homosexualiteit. De CPN onderkende hierbij "zowel de onderlinge verwevenheid als de afzonderlijke dynamiek van deze tegenstellingen".²⁴ Geheel afscheid van de vroegere stellingname werd evenwel niet genomen. De CPN bleef bij haar standpunt dat de "strijd voor vrede, voor vrouwenbevrijding, voor politieke democratie, voor een leefbare aarde en voor gelijkwaardigheid van diverse etnische-culturele groepen verbonden wordt met het perspectief van en de strijd voor opheffing van de klassentegenstellingen, voor een socialistische maatschappij".²⁵

5. vrede

5.1 PSP

Grotendeels voortgekomen uit de vredesbeweging ten tijde van de Koude Oorlog pleitte de PSP vanaf de oprichting in 1957 onophoudelijk voor algehele ontwapening, zowel conventioneel als nucleair. Eenzijdige ontwapening, uittreden uit de NAVO en opheffing van de beide machtsblokken waren steeds terugkerende eisen. In de jaren zestig vervulde de PSP een belangrijke rol in de Ban-de-Bom-beweging. Nadien was de partij bij kleinere acties betrokken.

Toen in 1977 de vredesbeweging haar come-back maakte, kon de PSP gezien haar pacifistische inslag, actieverleden en programmatische opvattingen hierop eenvoudig inhaken: plaatsing van nieuwe kernwapens werd door haar onvoorwaardelijk afgewezen. Het probleem was echter welke beweging zij zou steunen. Anders dan bij de Ban-de-Bom-beweging was het initiatief tot de nieuwe vredesacties dit keer niet van de PSP uitgegaan. Voornaamste krachten achter het herlevend protest

waren nu het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV), die toen de campagne 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland' startte en de door de CPN geïnitieerde Initiatiefgroep Stop de Neutronenbom (Stop de N-bom). Het partijbestuur riep de afdelingen tot ondersteuning van de IKV-campagne op, alhoewel men zich de beperktheid ervan realiseerde aangezien discussies over de NAVO en eenzijdige ontwapening buiten beschouwing bleven. Meer moeite had men echter met de strategie van Stop de N-bom. "Naast bezwaren tegen het beperkte karakter.. waren er in het partijbestuur ernstige bezwaren tegen de overheersing door de CPN."²⁶ Voor PSP-leden was dit overigens geen beletsel om actief mee te doen aan de actie tegen de neutronenbom.

In de jaren tachtig speelde de PSP binnen de vredesbeweging een vooraanstaande rol. Tijdens de demonstratie die op 21 november 1981 werd gehouden tegen de plannen van de NAVO om nieuwe kernraketten te stationeren bleek een groot deel van haar aanhang te zijn opgekomen.²⁷ De PSP nam met onder andere PPR en CPN en een aantal vredesorganisaties zitting in het Comité Kruisraketten Nee (KKN), dat in 1983 een demonstratie en een volkspetitionnement tegen de komst van de kruisraketten organiseerde. Na het plaatsingsbesluit van november 1985 ging het KKN 'slapen'. De PSP, die in de Tweede Kamer als enige partij een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid tegen plaatsing had ondertekend - hetgeen door alle partijen inclusief PPR en CPN werd bekritiseerd -, nam daarop het initiatief tot een nieuw samenwerkingsverband: het Breed Initiatief tot Verdergaande Acties tegen Kruisraketten (BIVAK). Hierin zetten PSP, CPN, PPR samen met onder andere enkele kleinere vredesorganisaties op bescheiden schaal de acties tegen plaatsing van kruisraketten voort, waarbij het gebruik van 'burgerlijk ongehoorzame' actiemiddelen als boycot en blokkade tot het actie-arsenaal werd gerekend.

5.2 PPR

Ook de PPR hield zich vanaf haar ontstaan bezig met vredes-

vraagstukken. Wapenbeheersing en ontspanning, geweldloze weerbaarheid en een mondiaal veiligheidsstelsel stonden centraal. In 1973 werd vrede tot één van de kernpunten van het beleid aangewezen. De PPR hanteerde hierbij het begrip 'positieve vrede', dat is "niet alleen afwezigheid van oorlog en geweld, maar het samenleven in harmonie, gerechtigheid en gedeelde welvaart, van volken en staten over de hele wereld".²⁸ Voor een dergelijk veiligheidsstelsel op wereldschaal, waarbij voor de Verenigde Naties een voorname taak was weggelegd, was een mentaliteitsverandering noodzakelijk. Hierbij speelden "niet-parlementaire aktie-groepen een steeds belangrijker rol. De PPR wil nauwe banden onderhouden met deze groepen", aldus het verkiezingsprogram in 1972.²⁹

Concreter liet de PPR zich uit over ontwapening. Voornaamste eis op dit vlak was de afschaffing van de kernbewapening, die vanaf het prille begin op haar program stond. Minder eenduidig was aanvankelijk de opstelling tegenover de NAVO. Het "verfoeide" lidmaatschap van deze organisatie werd voortgezet om van binnenuit aan de ontspanning te kunnen bijdragen, aldus het het program van 1971.³⁰ Aan deze tweeslachtige houding kwam drie jaar later een einde, toen het partijcongres besloot dat Nederland uit de NAVO diende te stappen. Zolang dat evenwel nog niet gebeurd was, moest Nederland zich uiterst kritisch binnen de verdragsorganisatie opstellen. Aan dit standpunt werd sindsdien vastgehouden.

In de jaren tachtig leek de PPR het in het denken over vrede en veiligheid dichterbij huis te gaan zoeken. Hoewel men oog bleef houden voor de economische gevolgen van de wapenwedloop voor de Derde Wereld, raakte het begrip 'positieve vrede' in onbruik en trad het thema van de 'sociale verdediging' naar voren. Deze verdedigingsvorm waarin de bevolking weigert een bezetter te gehoorzamen, moest worden voorbereid door maatschappelijke veranderingen, aldus het in 1982 gehouden congres dat zich over deze materie boog.³¹ Dit congres rekende tevens pacifisme en antimilitarisme tot belangrijke inspiratiebronnen voor de PPR.

Verder sprak het congres zich onvoorwaardelijk uit tegen de

stationering van nieuwe kernwapens in Nederland en voor "steun aan en samenwerking met de vredesbeweging".³² Al in de jaren zeventig had de PPR zich geschaard achter de acties van het IKV voor een kernwapenvrij Nederland. Ook de beweging tegen de N-bom werd ondersteund. In 1978 nam zij mede het initiatief tot de instelling van een Overlegorgaan Tegen de Kernbewapening.³³ De warme kontakten met het IKV leken langzamerhand wat te bekoelen. Zo verweet de PPR het IKV een "vrijblijvende opstelling" bij de verkiezingscampagne van 1981.³⁴ De PPR bleef binnen het KKN met het IKV samenwerken, maar kreeg daarbij meer oog voor de kleinere, meer radicale vredesgroepen. Deze groepen hielden zich onder andere bezig met de ontwikkeling van alternatieve verdedigingsvormen, hetgeen de PPR nogal aansprak. Na het plaatsingsbesluit in 1985 trad de PPR toe tot Bivak en riep zij op tot ondersteuning van de Beweging Weigering Defensiebelasting. Hierbij werd binnen de partij gediscussieerd over de vraag hoever de PPR bij deze vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid mocht gaan.³⁵

5.3 CPN

Na 1945 had de CPN naast de loonstrijd ook de 'vredesstrijd' bovenaan de dagorde geplaatst, waarbij zij zich inzette voor een "neutraal en atoomvrij Nederland". Tijdens de Koude Oorlog sloot de partij zich echter niet aan bij de roep van de vredesbeweging om een mondiaal verbod op kernbewapening. Dit streven stond haaks op de opstelling van de CPN en de met haar gelieerde Nederlandse Vredesraad, die hun pijlen uitsluitend richtten op de Verenigde Staten, die men tot aanstichters van de wapenwedloop bestempelde. De bewapening van de Sovjet-Unie zag men als een noodgedwongen tegenwicht voor de imperialistische dreiging (zoals bijvoorbeeld in Vietnam bleek). In de jaren zestig, toen de CPN zich wat van Moskou verwijderde, werd de toon kritischer. De CPN nam toen de eis tot algemene afschaffing van kernbewapening over.³⁶

Met de toenadering tot Moskou rond 1970 keerde de welwillen-

de houding ten aanzien van de Sovjet-Unie weer terug en werd deze weer gezien als "het voornaamste beletsel voor de imperialistische plannen."³⁷ Aan het einde van de jaren zeventig verdween ook deze opvatting langzamerhand in het vernieuwingsproces. In het partijprogramma in 1984 werd de Sovjet-Unie medeverantwoordelijkheid voor de kernwapenwedloop aangewezen, alhoewel de VS als "grootste gangmaker" werd beschouwd.³⁸

Intussen had de CPN zich steeds meer gevoegd in de brede vredesbeweging, waarbij zij kon voortborduren op het standpunt van algehele kernontwapening. Voordat het zover was gaf de CPN nog in 1977 de stoot tot de actie 'Stop de Neutronenbom', die op aanzienlijke weerklank kon bogen. Na verloop van tijd raakte deze eigen onderneming meer en meer op de achtergrond. De toenadering van de CPN tot het IKV en andere vredesgroepen kreeg gestalte in de toetreding van de partij tot het KKN. Nadien zou de CPN eveneens in Bivak zitting nemen.

6. milieu

6.1 PSP

Van klein links was de PSP de eerste die zich op het milieubehoud wierp. Geruime tijd voordat het Rapport van de Club van Rome in 1972 verscheen en de milieubeweging de wind in de zeilen kreeg, werd door de PSP de noodzaak van hoge economische groei verworpen. In 1965 werd in Bevrijding het PSP-standpunt als volgt verwoord: "In onze samenleving is de materiële welvaart geen voor zichzelf sprekend doel meer, maar voorwaarde voor een menswaardig bestaan. Nog steeds een belangrijke en onmisbare voorwaarde, maar bepaald niet de enige."³⁹ In het programma voor de Kamerverkiezingen van 1967 was voor het eerst een aparte paragraaf over de 'verontreiniging van het leefmilieu' opgenomen, waarin de PSP onder meer maatregelen eiste ter voorkoming van milieuvervuiling door bedrijven en het weren van schadelijke chemicaliën in

landbouw en huishouding.⁴⁰ Aan het einde van de jaren zestig verzette de PSP zich dan ook tegen de vestiging van de zwavelkoolstoffabriek Progil in Amsterdam.

Bij de bewustwording van de PSP van het milieuprobleem speelde de bioloog B. van der Lek een prominente rol. In de Tweede Kamer gaf hij uitdrukking aan de groeiende zorg over het milieu en in 1972 verscheen zijn Milieuboekje, dat vele herdrukken beleefde.⁴¹

De voortrekkersrol die de PSP op dit terrein in de Nederlandse politiek speelde hing samen met haar ethisch-socialistische traditie, waarin de nadruk lag op culturele waarden en de kwaliteit van het bestaan. Meer dan de CPN, die zich sterk op economische groei richtte, had de PSP oog voor de vervuilende kanten van de kapitalistische produktiewijze. De PSP plaatste haar milieu-beleid echter wel nadrukkelijk in een anti-kapitalistisch kader. Het verkiezingsprogramma van 1977 bepleitte dat niet langer de winst zou bepalen hoe(veel) geproduceerd werd, maar de maatschappelijke behoefte en het milieu. "Deze problemen kunnen alleen worden opgelost in een socialistische maatschappij."⁴²

Hoewel de PSP zich dus al vroeg in haar bestaan bewust was van de toenemende milieuvervuiling, heeft zij zich niet tot een ecologische partij ontwikkeld. De noodzaak om te breken met kapitalisme, patriarchaat en bewapening stond hoger genoteerd dan de milieu-vervuiling. De keuze tussen socialisme en ecologie viel in de PSP steeds in het voordeel van de eerste uit; eerst moest de samenleving 'rood' kleuren, voordat 'groen' tot zijn recht kon komen. In 1987 leidde de huiver voor groene overheersing tot de congresuitspraak dat het te vormen klein linkse samenwerkingsverband voor de Europese Verkiezingen "een verzamelnaam moet krijgen waarin het begrip 'links' wel voorkomt en het begrip 'groen' niet."⁴³ Anderhalf jaar later was de PSP bij de totstandkoming van Groen Links kennelijk over deze koudwatervrees heen.

6.2 PPR

Evenals de PSP liet de PPR zich met betrekking tot het milieu-behoud niet onbetuigd. Met vrede werd milieu tot de centrale thema's binnen het beleid van de PPR gerekend.

Werd in het eerste program er nog van afgezien hieraan woorden te wijden omdat men "ook zo wel (zal) willen geloven dat de PPR tegen vervuiling van lucht en water" is,⁴⁴ in 1971 werd het milieu wel expliciet in het verkiezingsprogram opgenomen. De PPR eiste "erkenning van ieders recht op vrijwaring van stank, smerig water, bodemvervuiling en lawaai" en wilde een "geïntegreerde aanpak van alle vormen van milieuverontreiniging" door de instelling van een ministerie voor milieu.⁴⁵

Het rapport van de Club van Rome en de politieke 'vertaling' ervan door de Commissie van Zes (ook wel Commissie Mansholt genoemd) die bestond uit leden van PPR, PvdA en D'66, beïnvloedde de opvattingen binnen de PPR over het milieu. Het idee van de 'selectieve groei' dat door de Club van Rome werd bepleit, vond veel weerklank.⁴⁶ Later zou het begrip gedefinieerd worden als "een economische ontwikkeling, die expliciet rekening houdt met de fysieke dimensies van de aarde, het milieu, de grondstoffen en de energievoorraden, en die getoetst wordt aan en gericht wordt op het realiseren van maatschappelijke doelstellingen".⁴⁷ Een ander economisch bestel werd hiervoor noodzakelijk geacht, zoals door D. Coppes al was aangegeven in 'Nu is het meest radicale nog niet goed genoeg', waarin de radicale beginselen werden uiteengezet.⁴⁸ Hierin werd het kapitalisme als bron van alle ellende aangemerkt en voorgesteld de gemeenschap zeggenschap te geven over de produktie.

Vanaf het begin van de jaren zeventig werd selectieve groei het paradepaardje van de PPR. Zo bekritiseerde het program van 1972 de "dwangmatigheid van de economische groei" en stelde dat er niet meer van uit mocht worden gegaan "dat méér hetzelfde is als gelukkiger".⁴⁹ In alle daaropvolgende verkiezingsprogramma's was selectieve groei of de 'economie van het genoeg' conditio sine qua non voor behoud van het milieu. Hierbij werd het scenario van het Centrum voor Energiebesparing overgenomen, dat zou aantonen dat ecologisch verant-

woord economisch beleid bij behoud van het welvaartspeil werk kon opleveren.⁵⁰

In de loop der jaren bepaalde het milieubeleid in toenemende mate het gezicht van de PPR, waardoor de partij steeds 'groener' begon uit te slaan. Bij de Europese Verkiezingen in 1979 hoopte de PPR op een zetel om met milieupartijen uit andere landen een 'groen front' te vormen. Hoewel deze opzet mislukte, zette de ontwikkeling van de PPR in ecologische richting door. Dit proces culmineerde in 1983 in een uitspraak van het partijcongres waarin de PPR werd omschreven als "radikaal, solidair, non-konformistisch, ecologisch en libertair".⁵¹ De PPR nam een rood-groene kleur aan, die naast de ecologische instelling ook de wens tot nauwere samenwerking met PSP en CPN tot uitdrukking bracht. Deze ecologische lijn werd doorgetrokken in het discussiestuk 'Groen Licht', waarin het partijbestuur een 'ekologische democratie' bepleitte.⁵²

6.3 CPN

Door alle aandacht die de loonstrijd kreeg stond de zorg voor het milieu bij de CPN in het verleden niet hoog aangeschreven. Zo kreeg het rapport van de Club van Rome bepaald geen warme ontvangst. De Club van Rome zou "in handen van monopolisten" zijn; bovendien waren niet de arbeiders, maar de kapitalisten 'gifmengers'.⁵³ Beteugeling van de economische groei waarvan het materiële welbevinden van de arbeidersklasse afhing, werd afgewezen. Bescherming van het milieu was niet gebaat bij afremming van de groei, maar met de komst van het socialisme. Milieuverontreiniging werd door de CPN beschouwd als het directe gevolg van de 'anarchistische' kapitalistische produktiewijze.

Door deze afweging legde in de verkiezingsprogramma's van de jaren zestig en zeventig het milieubelang het dan ook af tegen directe werknemersbelangen als toename van de materiële welvaart en uitbreiding van de werkgelegenheid. Weliswaar eiste de CPN "afdoende maatregelen" tegen lucht- en watervervuiling op kosten van het bedrijfsleven, maar daarbij bleef het

dan ook hoofdzakelijk. Hoewel in het program van 1977 een milieuparagraaf was opgenomen, werd het eisenpakket niet wezenlijk uitgebreid.

Het 26ste partijcongres in 1978 vormde ook hier weer de waterscheiding. Het milieu kreeg vergeleken bij vroeger in het eisenprogram dat de CPN na dit congres uitbracht ruime aandacht. Deze lijn werd voortgezet in het verkiezingsprogram van 1981, waarin de CPN zich geheel achter de ideeën van de milieubeweging schaarde. Niettemin bleef de CPN de milieu-problematiek nog lange tijd bezien door de bril van de klassenstrijd. De opvatting dat met de overgang naar een socialistische economie het milieuprobleem zich haast vanzelf zou oplossen, riep discussie op. Daarbij speelde een rol dat de Oosteuropese centraal geleide economieën er nog minder dan het Westen in slaagden het leefmilieu te beschermen.

Omstreeks 1982 werd binnen de partij een milieugroep gevormd, die zich bezighield met de relatie tussen de CPN en de milieubeweging.⁵⁴ Het in 1984 vastgestelde partijprogram werd door deze groep enthousiast onthaald.⁵⁵ De CPN brak hierin met haar traditionele standpunt en erkende dat hoewel milieuproblemen verweven zijn met de kapitalistische produktiewijze, deze "niet onmiddellijk oplosbaar zijn door het breken van de kapitalistische produktieverhoudingen".⁵⁶ Tevens werd de ondergeschiktheid van milieubehoud aan economische ontwikkeling verlaten. "Herstel van werkgelegenheid moet.. niet worden gezocht in ongerichte groei", aldus het verkiezingsprogram van 1986, dat pleitte voor een "ecologisch verantwoord beleid".⁵⁷

7 kernenergie

7.1 PSP

In de eerste jaren van haar bestaan was de PSP voorstander van vreedzaam gebruik van kernenergie. Hoewel er hier en daar binnen de partij twijfel rees, wijdde het verkiezingsprogram van 1971 hieraan nog geen passage. In de loop van 1972 kwam in

het PSP-standpunt verandering door eigenmachtig optreden van Van der Lek, die in zijn toentertijd verschenen Milieuboekje ook aan de gevaren van kernenergie aandacht had geschonken. Als lijsttrekker van de PSP introduceerde hij tijdens de verkiezingscampagne de afwijzing van kernenergie als een partij-standpunt.⁵⁸ Hoewel daaraan geen discussie was voorafgegaan, werd vanuit de PSP geen kritiek op deze solo-actie vernomen. Het verkiezingsprogramma van 1977 zag een nadere uitwerking van de visie van de PSP op kernenergie. Onder andere werd de sluiting geëist van de kerncentrales in Borssele en Dodewaard en van de UCN-fabriek in Almelo. Tegenover de hardere acties die de anti-kernenergiebeweging aan het einde van de jaren zeventig ging ondernemen had het partijbestuur moeite om haar positie te bepalen. Na enige aarzeling riep het bestuur in 1980 de PSP-leden op om deel te nemen aan de voorbereiding van de actie Dodewaard-gaat-dicht - die door de meer radicale stroming van de anti-kernenergiebeweging werd georganiseerd -, maar zich tegelijkertijd te keren tegen de aangekondigde terreinbezetting.⁵⁹

Aan de sluiting van de kerncentrales en UCN hield de PSP ook later vast, waarbij ze tevens aandrang op de invoering van energiebesparende maatregelen en onderzoek op het terrein van de alternatieve energiebronnen. Evenals het milieubeleid werd de energiepolitiek in een socialistisch kader geplaatst.

7.2 PPR

Ook de PPR was niet onmiddellijk een uitgesproken tegenstander van kernenergie. In de eerste programma's werd over deze energiebron niet gerept. Net als de PSP echter wezen de radicalen in 1972 het vreedzaam gebruik van kernenergie "in eerste instantie beslist af".⁶⁰ Vooral de risico's van het kernafval en de mogelijke militaire toepassing deden de partij twijfelen. Langzamerhand begon zich een definitieve afwijzing af te tekenen. In 1973 werd op initiatief van de PPR het Anti Kalkar Comité opgericht - waarin onder andere ook de PSP zitting had -, dat zich keerde tegen de bouw van een kweekreactor in het

plaatsje Kalkar, vlak over de grens met Duitsland. Samen met de PSP en een aantal milieugroepen vormde de PPR twee jaar later het Landelijk Energie Comité (LEK), dat vooral tegen het ultra-centrifugeproject (UCN) in Almelo actie ondernam. Toen het kabinet-Den Uyl in 1976 over wilde gaan tot uitbreiding van het UCN-project wist de PPR, die deel uitmaakte van de regering dit te voorkomen. De partijraad had de PPR-bewindslieden opgedragen om op te stappen wanneer dit nodig zou zijn.⁶¹ Ook tegen de voorgenomen uitbreiding van het aantal kerncentrales in Nederland werd toentertijd stelling genomen. In 1977 wees het partijbestuur kernenergie definitief van de hand, hetgeen uitgebreid werd beargumenteerd in het rapport 'Geen kernenergie, wat dan wel?'. Zowel het afvalprobleem als de risico's van een ongeval werden te groot geacht; daarnaast zou "vreedzame en militaire toepassing van kernenergie steeds moeilijker te scheiden zijn".⁶² Als alternatief zag de PPR een energieverbruik "op menselijke maat": besparing door bijvoorbeeld isolatie en een grotere bijdrage van alternatieve energiebronnen.⁶³ Vanaf 1977 bepleitte de PPR in haar verkiezingsprogramma's de sluiting van de bestaande kerncentrales. Blokkades die hiertoe werden ondernomen konden op bijval van de PPR rekenen, alhoewel de radicalen tegen gewelddadige acties bedenkingen koesterden. De blokkade van het LEK werd door de PPR wel ondersteund, bij die van de Dodewaard-gaat-dicht-beweging hield zij zich op de vlakte.

7.3 CPN

De CPN was van oudsher overtuigd voorstander van de vreedzame aanwending van kernenergie. Zo werd deze energiebron van vitaal belang geacht voor de opbouw van het socialisme in de Sovjet-Unie en elders. Ook voor Nederland was het "de energie van de toekomst", aldus partijbestuurslid Wolff in 1969. "De omschakeling van de energieproductie op kernenergie is immers onafwendbaar en de bescherming tegen radioactiviteit in het arbeidsproces is reeds ver gevorderd".⁶⁴ Aan deze optimistische kijk hield de CPN in de jaren zeventig vast,

veel langer dan PSP en PPR. Wel kreeg men geleidelijk meer oog voor de risico's. In het verkiezingsprogramma van 1977 werd voorgesteld dat de "opwekking en toepassing van kernenergie een overheidstaak (moet) zijn, die omgeven is met maximale en controleerbare veiligheidsgaranties".⁶⁵

Ook met betrekking tot het standpunt ten aanzien van kernenergie luidde het 26ste partijcongres in januari 1978 een wijziging in. In het 'Actie- en eisenprogramma' dat enkele maanden later verscheen, wenste de CPN geen uitbreiding van het aantal kerncentrales "zolang de vraagstukken op het gebied van veiligheid en milieu niet afdoende zijn opgelost".⁶⁶ De echte ommekeer kwam evenwel na de bijna-ramp in de kerncentrale in het Amerikaanse Harrisburg in 1979. Vlak na dit ongeluk verklaarde het partijbestuur dat de toepassing van kernenergie "ontoelaatbare gevaren en risico's met zich mee brengt en dat het gebruik van de centrales van Borssele en Dodewaard dient te worden stopgezet".⁶⁷ Twee jaar later zei de CPN in haar verkiezingsprogramma de anti-kernenergiebeweging nadrukkelijk alle steun toe. Sluiting van de kerncentrales in Nederland werd op de agenda geplaatst en acties om sluiting af te dwingen werden van harte ondersteund. Voortaan wenste de CPN on dubbelzinnig een "veilige en milieuvriendelijke energievoorziening onder democratische controle".⁶⁸

Hoewel de CPN geruime tijd kernenergie positief tegemoet heeft getreden, was zij wel van begin af aan een verklaard tegenstander van de bouw van de ultra-centrifugefabriek in Almelo. Deze afwijzing had niet zozeer te maken met mogelijke bedrijfsrisico's, als wel met de angst voor "een Duitse vinger aan de atoomtrekker".⁶⁹ Vanwege de Duitse deelname in dit project zouden 'revanchistische krachten' in de BRD het gefabriceerde verrijkte uranium uit Almelo kunnen aanwenden voor de produktie van een atombom. Om dezelfde reden was de CPN ook fel gekant tegen de bouw van een kweekreactor in het Duitse Kalkar en de Nederlandse participatie daarin. In haar programma van 1977 verlangde de CPN optreden "tegen alles wat Duitse atoombewapening dichterbij kan brengen (Kalkar, het ultracentrifugeproject)".⁷⁰ In de jaren tachtig hield de CPN

nog wel aan deze eis vast, maar verbond deze niet meer met mogelijke Westduitse atoombewapening.

8. vrouwenbeweging

8.1 PSP

Hoewel de PSP al in 1967 legalisering van abortus in haar programma had opgenomen en zich in haar visie op sexualiteit had laten leiden door de NVSH,⁷¹ nam zij aan het einde van de jaren zestig nog steeds een traditioneel standpunt in. Volgens de geschiedschrijvers van de PSP zag men de vrouw vooral als huisvrouw, verantwoordelijk voor de opvoeding van de kinderen.⁷² In het verkiezingsprogramma van 1971 was deze houding geheel verdwenen. Er werden voorstellen gedaan om de rolbevestigende opvoeding te doorbreken en de wettelijke discriminatie van de vrouw weg te nemen. Verder werd gepleit voor voorzieningen die de "aktieve deelname aan het maatschappelijke gebeuren" voor vrouwen mogelijk moest maken. Bovendien werd bij het pleidooi voor legalisering van de abortus toegevoegd dat "de stem van de vrouw of het echtpaar beslissend is".⁷³ Ook ondersteunde de PSP naast 'Wij Vrouwen Eisen' ook Dolle Mina, "eigenlijk als enige partij", aldus S. Leydesdorf, "de rest hield zich afzijdig".⁷⁴

Ook binnen de partijorganisatie zelf werd de invloed van het feminisme manifest. In 1973 werd in Amsterdam de eerste PSP-vrouwengroep opgericht, waarin ook niet-PSP-vrouwen zaten. Om de onderlinge uitwisseling van ervaringen te verbeteren, werd in 1976 een landelijke coördinatiegroep opgericht. Met het partijbestuur van de PSP werd overeengekomen dat de PSP-vrouwen op hun eigen terrein autonoom zouden zijn.

De toegenomen invloed van het feminisme bleek bij de opstelling van het programma van 1977, toen de PSP-vrouwen het hoofdstuk vrouwenbevrijding voor hun rekening namen. Hierin werd aan de seksetegenstelling een zwaarder gewicht toegekend dan aan de klassentegenstelling. "Het patriarchaat, de feitelijke en ideologische overheersing van mannen over vrouwen is

ouder dan het kapitalisme; het kapitalisme steunt op het patriarchaat en profiteert ervan." Het gevolg was dat de strijd tegen het kapitalisme "nog geen garantie (is) voor de bevrijding van de vrouw."⁷⁵ Mede onder druk van de vrouwen sprak de PSP enkele jaren later uit dat socialisme voor haar een samenleving inhoudt "die ontstaat door het opheffen van alle uitbuiting en onderdrukking die voortvloeien uit het kapitalisme en het patriarchaat."⁷⁶

In 1983 werd een speciaal congres georganiseerd over de relatie vrouwenstrijd en socialisme. Op dit feminisme-congres werd de term 'patriarchaat' nader omschreven als het 'systeem van heteroseksualiteit'. Hiermee werd bedoeld "dat de maatschappij zo is georganiseerd dat de heteroseksuele relatie verondersteld wordt, en dat mensen die als 'normaal' hebben leren zien. Binnen dit systeem worden mensen tot mannen en vrouwen gemaakt, en krijgen beide seksen een apart gedrag en een aparte maatschappelijk rol en positie toebedeeld."⁷⁷ Tevens werd op het congres een begin gemaakt met de feminisering van de partijorganisatie, zonder al te veel succes overigens. Quoteringsregelingen die het partijbestuur voorstelde om de achterstand van vrouwen in de bestuursorganen weg te werken, werden later evenwel weggestemd. Toch nam vanaf het midden van de jaren tachtig het aantal vrouwen in het hoogste bestuursorgaan van de PSP toe.

8.2 PPR

Ondanks het feit dat al in 1973 in de PPR een vrouwengroep werd gevormd, bleef binnen de partij het feminisme lange tijd op het tweede plan. Het bestaan van de vrouwengroep, als variant op de feministische organisatie Man-Vrouw-Maatschappij aanvankelijk 'Man-Vrouw-Partij' geheten, kon niet voorkomen dat bijna alle aandacht uitging naar de milieu- en vredesproblematiek.⁷⁸ Daarnaast hadden de 'PPR-vrouwen', zoals de vrouwengroep later ging heten, moeite om binnen de partijorganisatie geheel geaccepteerd te raken.

Eigenlijk pas in de jaren tachtig kreeg het feminisme in pro-

grammatisch opzicht een grotere plaats toebedeeld. In het verkiezingsprogram van 1977 was de PPR niet veel verder gegaan dan de eis dat mannen en vrouwen op "op gelijkwaardige wijze en op grond van gelijke rechten" moesten deelnemen aan het maatschappelijk leven.⁷⁹ In 1981 echter wijdde de partij een aparte paragraaf aan vrouwenemancipatie. Dit was met lichte tegenzin gedaan, aangezien het eigenlijk discriminerend werd gevonden "wanneer vrouwen, die ongeveer de helft van de totale bevolking uitmaken, als aparte groep worden opgesomd".⁸⁰ Voor het eerst werd nu roldoorbreking tussen mannen en vrouwen als eis opgevoerd.

Ook wat betreft abortus nam de PPR langzamerhand duidelijker stelling. Het propageren door de PPR-vrouwen - die waren vertegenwoordigd in 'Wij Vrouwen Eisen' - van het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw inzake abortus riep binnen de partij weerstand op. Wellicht speelde hier haar christelijke achtergrond de PPR parten. Voor de PPR-vrouwen was het echter moeilijk te verteren dat dit recht "met mystificerende verhalen van tafel wordt geveegd. Zelfbeschikking voor iedereen, behalve voor vrouwen", zo luidde de kritiek.⁸¹ Gaandeweg kregen hun wensen toch meer aandacht: werd in het verkiezingsprogram van 1977 slechts verlangd dat abortus in het ziekenfondspakket zou worden opgenomen, vier jaar later was daaraan toegevoegd dat "de vrouw beslist".⁸²

In de loop van de jaren tachtig breidde de feministische werkzaamheid op het organisatorische en programmatische vlak zich verder uit. Feminisering van partij en samenleving en de economische zelfstandigheid van de vrouw werden aan de orde gesteld.⁸³ In 1984 organiseerde de partij een speciaal congres over feminisering, dat uitsprak dat "mannen vooralsnog tegenstanders" waren, omdat ze niet zo maar hun macht zouden prijsgeven.⁸⁴ Tevens werd ervoor gepleit dat in partijorganen en commissies "tijdelijk vrouwen in de meerderheid zijn", waarna later een evenwichtige verdeling moest volgen.⁸⁵

Van de toegenomen aandacht voor het feminisme getuigde het program van 1986, waarin in extenso allerlei emancipatoire maatregelen werden opgesomd die een einde moesten maken

aan de achterstelling van vrouwen. In dit program erkende de partij overigens "dat ook in eigen kring theorie en praktijk nog niet altijd hand in hand gaan".⁸⁶ Enkele jaren later zou E. Bartowska, emancipatiemedewerkster van de PPR dit bevestigen. "De PPR vergeet de vrouwen", zo luidde haar kritiek, waarbij zij wees op het feit dat de gelijke verdeling tussen mannen en vrouw binnen de PPR-organen niet tot stand was gekomen (hoewel deze verdeling wel was verbeterd ten opzichte van de jaren zeventig). Met het inslaan van de "vrolijk linkse" koers door de PPR werden tegelijkertijd "emancipatoire ideeën steeds meer losgelaten", aldus Bartowska.⁸⁷

8.3 CPN

Tot 1978 was de vrouwenbeweging binnen de CPN er bekaaid afgekomen. Er zaten amper vrouwen in het partijbestuur - laat staan in het dagelijks bestuur - en in de verkiezingsprogramma's waren geen specifiek-feministische eisen opgenomen. Enige uitzondering hierop was de eis tot legalisering van abortus. In verband hiermee maakte de Nederlandse Vrouwenbeweging (NVB), de vrouwenorganisatie van de CPN, evenals de PSP- en PPR-vrouwen deel uit van 'Wij vrouwen eisen'.⁸⁸

Deze onderbedeling vloeiده voort uit de principiële ondergeschiktheid van de vrouwenstrijd aan de klassenstrijd in de CPN. Nog in 1977 betoogde E. Izeboud, toentertijd één der kopstukken van de NVB, dat de achterstelling van de vrouw uitsluitend het gevolg was van de kapitalistische klasseverhoudingen. Vrouwenstrijd was een onderdeel van de algemene strijd van de werkende bevolking. Het 'burgerlijke' feminisme wees Izeboud van de hand, met name omdat erin "de solidariteit tussen de vrouwen (werd) gesteld boven de solidariteit met de klasse".⁸⁹ Dit zou slechts verdeeldheid sorteren binnen de arbeidersklasse terwijl de hoofdvijand, het kapitaal, buiten schot bleef.

Na het verkiezingsdebacle in 1977 kwam er geleidelijk meer aandacht voor het feminisme, zonder dat overigens het formele partijstandpunt onmiddellijk gewijzigd werd. Op het 26ste congres wierp de CPN zich voor het eerst openlijk op als

pleitbezorger voor gelijke rechten van de vrouw. Toch bleef de vrouwenstrijd niet meer dan een weliswaar noodzakelijke deelstrijd in "de strijd voor het socialisme".⁹⁰

Deze bijrol voor de vrouwenbeweging binnen de arbeidersbeweging leidde in 1979 tot een polemiek in Politiek en Cultuur. Deze werd geopend door een artikel van Izeboud, waarin zij het traditionele partijstandpunt uitdroeg.⁹¹ In de reacties die dit uitlokte werd haar verweten dat zij de vrouwenstrijd teveel in de sociaal-economische en te weinig in de persoonlijke sfeer plaatste. Het seksisme, de "onderdrukking op basis van geslacht", zou immers dwars door de klassentegenstellingen heenlopen. Gepleit werd voor een debat binnen de partij hoe "socialisme en feminisme, seksenstrijd en klassenstrijd" waren te combineren.⁹²

Langzamerhand won het feminisme binnen de CPN aan invloed. Het 27ste partijcongres van juni 1980 sprak na hoogoplopende discussies uit dat de CPN "de strijd voor de bevrijding van de vrouw als een wezenlijk en integraal bestanddeel van haar strijd" beschouwde.⁹³ Naast deze ideologische terreinwinst maakte de feministische stroming ook organisatorische vorderingen. Zo zouden in het partijbestuur meer vrouwen worden opgenomen. Verder boekte het feminisme met het scheppen van de mogelijkheid van aparte vrouwenbijeenkomsten zijn eerste overwinning op het democratisch centralisme.

In de 'Doelstellingen' die de CPN in december 1981 in haar ontwerpprogram ontvouwde, kreeg het persoonlijke aspect van het feminisme binen de CPN voor het eerst formeel erkenning. Naast de repressie die van het kapitalisme uitging signaleerde het ontwerp ook "tegen de vrouw als persoon gerichte patriarchale onderdrukking". Daarnaast werd de vrouwenbeweging opgewaardeerd tot "een alomvattende maatschappelijke vernieuwingsbeweging", en als zodanig een "autonome revolutionaire factor in de totale bevrijdingsbeweging".⁹⁴

De definitieve doorbraak voor het feminisme kwam in 1984, in het nieuwe beginselprogram. De seksentegenstelling werd geheel gelijkwaardig beschouwd aan de klassentegenstelling en op aandringen van het vrouwenoverleg werd het feminisme

naast het marxisme tot de inspiratiebronnen van de CPN gerekend. De in het vooruitzicht gestelde 'feminisering' van de partijorganisatie kreeg in 1989 haar beslag.

Evenals het beginselprogramma was ook het verkiezingsprogramma van 1986 op alle terreinen doortrokken van feministische verlangens. Zo stond de CPN de economische zelfstandigheid van de vrouw voor, quoteringsregelingen bij de bezetting van arbeidsplaatsen, uitbreiding van de kinderopvang en van het zwangerschapsverlof, bestrijding van seksueel geweld, kortom een "gefeminiseerde samenleving".⁹⁵

9. slot

Beïnvloed door 'New Left' denkbeelden stonden PSP en PPR elkaar aan het begin van de jaren zeventig behoorlijk na. Dat parlementaire werkzaamheid vergezeld diende te gaan van buitenparlementaire actie was voor beide gemeengoed, ook al was de PSP activistischer ingesteld en de PPR meer bestuurlijk georiënteerd. Ook bestond er met betrekking tot de vredes- en milieuproblematiek vanaf het begin een grote mate van overeenstemming, hetgeen zich onder meer uitte in een actieve ondersteuning van de sociale bewegingen die op deze terreinen actief waren. Hoewel de standpunten over de NAVO aanvankelijk uiteen liepen, vond men elkaar geheel in de onvoorwaardelijke afwijzing van kernbewapening. Het beginsel van selectieve groei als voorwaarde voor milieubehoud werd door beide partijen onderschreven, ofschoon dit principe bij de radicalen meer domineerde. Kernenergie vond vanaf 1972 in beide partijen verklaarde tegenstanders.

Ondanks alle eenstemmigheid verried de wijze waarop de twee partijen accenten legden hun ideologische inslag. De pacifistische PSP gaf aan vrede en bewapening prioriteit en plaatste het milieuvraagstuk in socialistisch perspectief. De PPR daarentegen ontwikkelde zich meer in ecologische richting, waardoor het milieu op het eerste plan kwam. Wel legden beide nadruk op democratisering aan de basis.

Op het gebied van het feminisme waren de verschillen tussen

PSP en PPR groter. Waarschijnlijk vanwege de christelijke herkomst van vele radicalen van het eerste uur waren de weerstanden binnen de PPR ten aanzien van abortus nogal groot. Terwijl de PSP het uitgangspunt dat de vrouw bij abortus beslist in 1971 al in haar program op had genomen, duurde het nog tien jaar voordat de PPR zover was.

De afstand tussen PPR en PSP enerzijds en de CPN anderzijds was in de jaren zeventig aanzienlijk. De onderlinge verschillen waren te herleiden tot die tussen 'New Left' en 'Old Left'. Conform de leerstellingen van het marxisme-leninisme gaf de CPN absolute voorrang aan de materiele belangenbehartiging van de arbeidersklasse. Daarbij toonde zij zich lange tijd programmatisch immuun voor de 'immaterialia' die door de nieuwe sociale bewegingen naar voren werden geschoven. In navolging van Lenin werden deze bewegingen bovendien als dienstbaar aan de klassenstrijd beschouwd.

De electorale terugslag in 1977 zette binnen de CPN een vernieuwingsproces op gang dat tot een spectaculaire inhaalmanoeuvre leidde. De CPN toonde zich ontvankelijk voor de thema's die door de bewegingen naar voren werden gebracht en ging deelnemen aan hun acties. Bij de aanvaarding van het nieuwe partijprogram in 1984 bleek dat de CPN haar achterstand op alle fronten had ingelopen. Naast de VS werd ook de Sovjet-Unie medeverantwoordelijk gehouden voor de wapenwedloop; de heilige koe van de economische groei was geslacht en kernenergie werd afgewezen. Vooral op het punt van vrouwenemancipatie was de verandering duidelijk. Het leninisme werd als inspiratiebron ingeruild voor het feminisme, dat daarmee op voet van gelijkheid kwam met het marxisme. In deze opvatting vertoont de CPN veel overeenkomsten met de PSP, die kapitalisme en patriarchaat als de voornaamste vijanden beschouwt.

De in mei 1989 tot stand gekomen nieuwe politieke formatie Groen Links kan min of meer worden beschouwd als culmineerpunt van de hierboven beschreven programmatische convergentie van CPN, PPR en PSP. Evenals in de afzonderlijke

verkiezingsprogramma's van klein links in de jaren tachtig vloeiden in 'Verder kijken', het Groen Linkse program bij de Kamerverkiezingen van 1989, de wensen van de verschillende sociale bewegingen samen. Dat de nieuwe sociale bewegingen bij deze ideologische toenadering van dienst zijn geweest, lijkt door de betrokken partijen te worden erkend door het inruimen van plaatsen op de Groen Linkse kandidatenlijst voor "onafhankelijke mensen uit belangrijke maatschappelijke bewegingen".⁹⁶ Als de nieuwe sociale bewegingen over hun hoogtepunt heen zijn, zoals tegenwoordig wordt beweerd, dan kan Groen Links tot op zekere hoogte als een naijleffect worden beschouwd.

noten

1. Zie voor de organisatorische ontwikkeling van de samenwerking tussen PSP, PPR en CPN vanaf het begin van de jaren zeventig tot aan de totstandkoming van Groen Links in 1989: G. Voerman, 'Hoe CPN, PPR en PSP van kleur vershoten: van klein links naar Groen Links', in: Namens, april 1990. Nog te verschijnen.
2. Zie H. Kriesi. Nieuwe sociale bewegingen: op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer. Z.pl., z.j. (1986).
3. Zie hiervoor onder andere A.P.M. Lucardie, *The New Left in the Netherlands (1960-1977): A Critical Study of New Political Ideas and Groups on the Left in The Netherlands with Comparative References to France and Germany*. Kingston (Ontario), 1980; J.W. van Deth, *Politieke waarden: een onderzoek naar de politieke waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982*. Amsterdam, 1985.
4. H. van der Loo, E. Snel, B. van Steenbergen, Een wenkend perspectief, *Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984, blz. 213
5. J. Cramer, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de milieubeweging*. Utrecht, 1989, blz. 36.
6. A.P.M. Lucardie, 'De "New Left" in Nederland. Een interpretatie van ideologische ontwikkelingen in Provo, PSP, PPR

en PvdA in de periode 1960-1977', in: Jaarboek 1979 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1980, blz. 127.

7. 'Analyse en Beleidsplan', in: Socialisties Perspektief, nulnummer (maart 1972), blz. 20.

8. Socialisme zonder Omwegen: nieuwe maatschappelijke en politieke ontwikkelingen en de taken van de PSP. Amsterdam, 1973, blz. 12.

9. 'De strategie van de PSP: uitspraken van het kongres van de PSP op 11 en 12 juni 1983 te Steenwijk', in: On(s)Genoegen, nr. 151 (sep. 1983).

10. Verkiezingsprogramma PSP 1986-1990, blz. 4.

11. Zie Selektieve groei. Amsterdam, 1975, blz. 13.

12. PPRAK, nr. 12 (oktober 1969).

13. 'Congres in Arnhem', in: PPRAK, nr.4 (okt. 1968), blz. 3.

14. 'Kerngroep (2 oktober): "Als basis voor de PPR: rechten van de mens"', in: PPRAK, nr. 29 (oktober 1971), blz. 3.

15. 'De PPR in de jaren 80: een beleidsnota van het partijbestuur'; bijvoegsel van PPRAK, nr. 140, (okt. 1979), blz. 3.

16. Ibidem, blz. 2 (citaat), blz. 20.

17. 'Diskussienota partijbestuur PPR', in: PPRAK nr. 176, (aug. 1981), blz. 4. Zie verder J. Dirx, Buiten het Binnenhof: over buitenparlementaire aktie. Amsterdam, 1982, blz. 12.

18. Zie bijvoorbeeld Burgerlijk verzet en de kruisraketten. PPR-standpunten, dl.1. Amsterdam, 1984.

19. Zie bijvoorbeeld de inleiding op 'Verzet en vernieuwing', het verkiezingsprogram van de PPR in 1986.

20. Zie 'De CPN en de democratie: schets ter voorbereiding van een hoofdstuk van het partijprogram voor een Nederlandse weg naar het socialisme', in: Politiek en Cultuur, jg. 39 (1979), nr. 4 (april), blz. 180, 182.

21. Doelstellingen en toekomstvisies van de Nederlandse communisten: ontwerp-program van de CPN. Amsterdam, 1981.

22. Ibidem, hoofdstuk VI, VII.

23. Machtsvorming voor een socialistisch Nederland: partijprogram van de CPN. Amsterdam, 1984, blz. 13.

24. Ibidem, blz. 32.
25. Ibidem.
26. Ontwapenend: geschiedenis van 25 jaar PSP. Amsterdam, z.j. (1982), blz. 216.
27. Zie B. Schennink, T. Bertrand, H. Fun, De 21 november demonstranten: wie zijn ze en wat willen ze? Nijmegen, 1982.
28. Naar een ander buitenlands beleid: een samenvatting van standpunten die de PPR heeft ingenomen, gemaakt door en onder verantwoordelijkheid van de kommissie vredespolitiek van de PPR. Amsterdam, 1973, blz. 5.
29. Ibidem, blz. 10.
30. 'Verkiezingsprogram 1971', in: Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 458.
31. Zie de stellingen van het congres van de PPR van 15 mei 1982, in: Verdediging: een alternatief. Amsterdam, 1982, blz. 16-19.
32. Ibidem, blz. 17.
33. De beknopte, mooie, droeve, aardige, ellendige en continuerende geschiedenis van de Politieke Partij Radikalen. Z. pl., z.j. (1981), blz. 9.
34. Zie de 'Verantwoording partijbestuur aan de kerngroep van 5 september 1981', stuknr. 4998, in: DNPP, collectie congresstukken.
35. Zie Burgerlijk verzet en de kruisraket. Amsterdam, 1984.
36. M. Luimstra, 'De Nederlandse Vredesraad, 1949-1969' in: Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Groningen, 1985, blz. 98.
37. Zie Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 187.
38. Machtsvorming, 20.
39. Bevrijding, 6 maart 1965
40. PSP-programma 1967-1971, blz. 20-21.
41. B.van der Lek, Het milieuboekje: over produktie, vervuiling en aktie. Amsterdam, 1972.
42. Aktieprogramma PSP 1977-1981, blz. 42.
43. 'Kongreskrant 2', bijlage bij Bevrijding, jg. 31 (1987), nr. 14, (nov.).
44. Parlement en Kiezer. Den Haag, 1971, blz. 291.

45. Parlement en Kiezer. Den Haag, 1972, blz. 458.
46. Zie bijvoorbeeld L. Jansen e.a., (red.), Barsten in de groei: productie en consumptie tegen de achtergrond van welzijn, derde weeld, milieu en macht. Z. pl., 1974.
47. M. Henkemans, 'Instrumenten ter realisering van selectieve groei', in: PPR-studieblad. Bijvoegsel van PPRAK, nr. 110 (okt. 1977), blz. 10.
48. In 1972 uitgegeven door het Studiecentrum voor Radikale Politieke Vernieuwing.
49. Verkiezingsprogram PPR 1972, blz. 2.
50. Verzet en Vernieuwing PPR 1986-1990, blz. 12.
51. De PPR gaat verder. Z. Pl, z.j. (1983), blz. 20.
52. 'Groen Licht op weg naar een ekologische democratie', in: Radikale notities, jg. 6 (1988), nr. 3, blz. 24.
53. Zie W. Kremer, 'Milieuvervuiling en klassenstrijd', in: Politiek en Cultuur, jg. 32 (1972), nr. 2 (feb.); en De kapitalist als gifmenger: klassenstrijd tegen milieuvervuiling. Amsterdam, 1972.
54. Zie 'CPN en ecologie', in: CPN-ledenkrant, 19 mei 1982, blz. 4.
55. 'Naar een CPN met een mens- en milieuvriendelijke toekomst', in: CPN-ledenkrant, 18 november 1983, blz. 7.
56. Machtsvorming, blz. 37.
57. Met alle macht: verkiezingsprogram van de CPN voor 1986-1990, blz. 16.
58. Radikaal, jg. 6 (1972), nr. 23 (nov.).
59. Bevrijding, jg. 24 (1980), nr. 18 (sep.).
60. Verkiezingsprogram PPR 1972, blz. 6.
61. Verslag kerngroep, in; PPRak nr. 95, 1976, blz. 4
62. '"Geen kernenergie, wat dan wel?"', belangrijkste conclusies', in: PPRAK, nr. 97 (feb. 1977), blz. 1.
63. Zie Geen kernenergie, wat dan wel?. Amsterdam, 1977.
64. J. Wolff, 'Splijtend atoom - splitsend stelsel', in: Politiek en Cultuur, jg. 29 (1969), nr. 10 (okt.), blz. 398.
65. 'Actie- en eisenprogram 25ste congres CPN, juni 1975' (geldig als verkiezingsprogram 1977), in: Verkiezingsprogramma's 1977: bijeengebracht en van een register voorzien door

- Prof. Dr. I. Lipschits. Den Haag, 1977, blz. 30.
66. Actie- en eisenprogram van de CPN. Amsterdam, 1978, blz. 19.
67. 'Verklaring van het partijbestuur van de CPN over atoomcentrales in Nederland', in: Politiek en Cultuur, jg. 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 283.
68. Met alle macht, blz. 17.
69. 'Congresrede Henk Hoekstra', in: Politiek en Cultuur, jg. 38 (1978), nr. 1 (jan./feb./mrt.), blz. 13.
70. 'Actie- en eisenprogram', in: Verkiezingsprogramma's, 1977, blz. 30.
71. Zie Rapport over het bevolkingsvraagstuk, uitgebracht door de commissie bevolkingsbeleid van de PSP. Leiden, 1964.
72. Ontwapenend, (1982), blz. 205.
73. Werkprogramma PSP 1971-1975, blz. 34.
74. S. Leydesdorf in Vrij Nederland, 15 maart 1980, Kleuren-bijlage.
75. Aktieprogramma PSP 1977-1981, blz. 27.
76. Verkiezingsprogramma PSP 1981-1985, p.7
77. De visie van de PSP op feminisme & socialisme. Amsterdam, 1984, blz. 6.
78. Zie 'Geschiedenis van de PPR-vrouwen', in: PPR-studieblad; bijvoegsel van PPRAK, nr. 128, (okt. 1978), blz. 6-8.
79. 'Verkiezingsprogramma PPR 1977-1981', in: Verkiezingsprogramma's, 1977, blz. 110.
80. PPR-programma 1981-1985, blz. 39.
81. 'Geschiedenis van de PPR-vrouwen', in: PPR-studieblad, 1978, blz. 29.
82. PPR-programma 1981-19985, blz. 42.
83. Zie bijvoorbeeld PPR vrouwen manifest: uitgangspunten. Z. pl., 1982.
84. Feminisering. Amsterdam, 1984, blz. 6.
85. Ibidem, blz. 10.
86. Verzet en vernieuwing, blz. 15.
87. E. Bartowska, 'De PPR vergeet de vrouwen', in: Radikale Notities, jg. 6 (1988), nr. 2, blz. 22-24.
88. Vrouwenstrijd in deze tijd. Amsterdam, 1977, blz. 9.

89. Ibidem, blz. 11.
90. 'Stellingen van het partijbestuur van de CPN voor het 26ste congres', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 37 (1977), extra nr., blz. 19.
91. E. Izeboud, 'Feministische golf of feministisch hoogtij?', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 39 (1979), nr. 6 (juni), blz. 244.
92. J. de Klerk en M. Aerts, 'Vrouwenstrijd of feminisme?', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 39 (1979), nr. 8 (oktober), blz. 365, 371.
93. 'Resoluties van het 27ste partijcongres van de CPN', in: *Politiek en Cultuur*, jg. 40 (1980), nr. 7 (sep.), blz. 279.
94. Doelstellingen, VIII.
95. Met alle macht, blz. 28-29.
96. 'Akkoord over één lijst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer', in: *Bevrijding*, jg. 33 (1989), nr. 6 (juni), blz. 5.